

DUALISTIK MOLIYA TIZIMI NAZARIYALARINI YUZAGA KELISHINING KONSEPTUAL ASOSLARI

Xabibullayev Dadajon Ro'ziboyevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
"O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning
ilmiy asoslari va muammolari" ilmiy-tadqiqot markazi

Annotatsiya. Maqolada Yangi ishlab chiqarish munosabatlarining paydo bo'lish jarayonida iqtisodiy tizimlarda dualizmni rivojlanishi va bu davrda davlat o'z siyosati va institutlari ishlab chiqarishning yangi usullarini qo'llab-quvvatlashi va ularga yordam berishini ta'minlash maqsadida bir qancha iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilgan dualistik moliya tizimiga xos bo'lgan metodologik muammolari o'rganilgan. Dualistik moliya tizimi iqtisodiyotda yuz beruvchi inqirozlar va ziddiyatli vaziyatlarning yuzaga kelishiga qanchalik ta'sir qilishi, xususan mahsulot ishlab chiqarish, raqobatbardoshlik va umumiy iqtisodiy farovonlikning barqaror yaxshilanishiga salbiy ta'siri muallif tomonidan o'rganilib, o'z munosabatlari bildirilgan. Ushbu munosabatlarga mamlakatlar va yillar kesimida bayon etilgan moliyaviy adabiyotlarni har tomonlama tahlil qilish bilan muallif o'z fikrlarini yanada mustaxkamlagan. Tadqiqot natijasiga ko'ra dualistik moliya tizimini ko'rib chiqish binobarida iqtisodiyotning ma'vjud muammolariga muallif tomonidan muhim hisoblangan takliflar keltirilgan. Maqolada dualistik moliya tizimida pul fondlarining shakillantrilishi, taqsimlanishi va foydalanishiga oid iqtisodiy munosabatlari o'rganilib ulardan foydalanish samaralariga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Dualizm, Dualistik moliya tizimi, zamonaviy va an'anaviy moliyaviy sektorlar, Islom moliyasi, Kapital, Mehnat resurslari, moliyaviy institutlar, moliyaviy vositachilar

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТЕОРИЙ ДУАЛИСТИЧЕСКОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Хабибуллаева Дададжона Розибоевич

Научно-исследовательский центр «Научные основы и проблемы
развития экономики Узбекистана» при Ташкентском
государственном экономическом университете

Аннотация. В статье рассматривается развитие дуализма в экономических системах в период возникновения новых производственных отношений, а также государственная политика и институты в этот период, направленные на то, чтобы они поддерживали и помогли новым методам производства; дуализм изучается рядом экономистов, методологические проблемы, характерные для изучаемой финансовой системы. Автор изучил, как дуалистическая финансовая система влияет на возникновение кризисных и конфликтных ситуаций в экономике, в частности, ее негативное влияние на стабильное улучшение производства продукции, конкурентоспособность и общее экономическое благополучие. Свои взгляды на эти отношения автор еще больше подкрепил комплексным анализом финансовой литературы, которая представлена в разрезе стран и лет. По результатам исследования, благодаря рассмотрению дуалистической финансовой системы, авторы рассматривают важные предложения по существующим проблемам экономики. В статье рассматриваются экономические отношения формирования, распределения и использования денежных средств в дуалистической финансовой системе, подчеркиваются эффекты их использования.

Ключевые слова: Дуализм, Дуалистическая финансовая система, современный и традиционный финансовый сектор, исламские финансы, капитал, трудовые ресурсы, финансовые институты, финансовые посредники.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE EMERGENCE OF DUALISTIC FINANCIAL SYSTEM THEORIES

Khabibullayev Dadajon Ruziboyevich

Research center "Scientific bases and problems of development of the economy of Uzbekistan" under the Tashkent State University of Economics

Abstract. *In the article, the development of dualism in economic systems during the emergence of new relations of production and the state's policies and institutions during this period to ensure that they support and help new methods of production, dualism studied by several economists methodological problems specific to the financial system are studied. The author has studied how the dualistic financial system affects the emergence of crises and conflict situations in the economy, in particular, its negative impact on the stable improvement of product production, competitiveness and general economic well-being. The author has further strengthened his views on these relations with a comprehensive analysis of the financial literature, which is presented in the cross-section of countries and years. According to the results of the study, due to the review of the dualistic financial system, the authors consider important proposals for the existing problems of the economy. The article examines the economic relations of the formation, distribution and use of monetary funds in the dualistic financial system and emphasizes the effects of their use.*

Key words: *dualism, Dualistic financial system, modern and traditional financial sectors, Islamic finance, Capital, Labor resources, financial institutions, financial intermediaries.*

Kirish.

Barcha davrlarda ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar bir-biridan ishlab chiqarish munosabatlari xususiyatlari bilan tubdan ajralib turishgan. O'z navbatida aytish mumkinki, yangi ishlab chiqarish munosabatlari mavjud ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish bosqichlaridan kelib chiqadi. Yangi ishlab chiqarish munosabatlarning vujudga kelishi bilan bir vaqtda davlat tuzilmasi ham ushbu munosabatlarga boshqichma bosqich moslashib bormog'i kerak. Har bir ijtimoiy tuzum va shunga muvofiq ravishda, shu tuzumdagi davlatga ma'lum bir moliyaviy tuzilma mos keladi va bosqichma bosqich moslashib boradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarish munosabatlari va davlat o'rtasidagi munosabatlar murakkab jarayondir. Jamiyat ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlashda dolzarb va samarali bo'lib qolishi uchun davlat o'zgaruvchan iqtisodiy tuzilmalarga moslasha olishi kerak.

Hukumatlar iqtisodiy barqarorlikni saqlash maqsadida odatda moliya sektorini qayta shakllantirish bo'yicha turli chora-tadbirlarni ko'rib boradilar. Kuchli moliyaviy siyosatning o'rnatilishi umumiy iqtisodiy barqarorlikka olib boruvchi eng muhim omillardan biri xisoblanadi.

Moliyaviy sektorni yaxshilash uchun hukumatlar ko'rishi mumkin bo'lgan turli chora-tadbirlar mavjud. Masalan, islomiy moliya va an'anaviy moliyani o'zida mujassam etgan dualistik moliya tizimining rivojlanishi hukumatlar moliya sektorini yanada yaxshilash uchun ko'rishi mumkin bo'lgan chora-tadbirlardan biriga misoldir.

Dualistik moliyaviy tizimlar nazariyalarining paydo bo'lishi iqtisodiy tuzilmalarni va rivojlanish bosqichlarini, xususan, rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstini kuzatishga asoslangan.

Olimlar va iqtisodchilarning kuzatishicha, iqtisodiyot agrardan sanoatga yoki an'anaviydan zamonaviyga o'tayotganda ko'pincha turli iqtisodiy tuzilmalar, jumladan, bir nechta moliyaviy tuzilmalarning birgalikda yashashi kuzatiladi. Dualistik yondashuv an'anaviy yoki norasmiy iqtisodiy faoliyatning zamonaviy yoki rasmiy faoliyat bilan bir qatorda davom etishi mumkinligini anglatadi.

Iqtisodiyotda moliyaviy dualistik yondashuv aholining turli xil qatlamlari ehtiyojlarini qondirishini ta'minlaydi va moliyaviy inklyuziyaga hissa qo'shadi.

Shu nuqtaiy nazardan ko'pgina mintaqalarda an'anaviy va islom moliyasining birgalikda mavjudligi islom tamoyillari va qadriyatlarini muhim ahamiyatga ega bo'lgan jamiyatlarda keng tarqalgan turli iqtisodiy va moliyaviy imtiyozlarga dinamik munosabatni aks ettiradi. Bu ikki tomonlama tizim o'nlab yillar davomida paydo bo'lib, u shunchaki moliyaviy mulohazalar doirasidan tashqariga chiqadigan omillarning yig'indisi natijasida shakllangan. Iqtisodiy o'sish va globallashtirishga intilish bilan birga diniy va madaniy qadriyatlarga moslashish istagi ham an'anaviy, ham shariatga muvofiq moliyaviy xizmatlarni taklif qiluvchi moliyaviy landshaftning o'rnatilishiga olib keldi.

Bu keng qamrovli iqtisodiy rivojlanish, shariat tamoyillariga rioya qilish, moliyaviy vositachilikdagi xilma-xillik, institutsional plyuralizm, moliyaviy inklyuzivlik va adolatni hisobga olish, islom iqtisodiyoti doirasidagi madaniy va ijtimoiy omillarning ta'sirini o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar sharhi.

Moliyaviy dualizmning tarixiy evolyutsiyasini tushunish uning hozirgi ko'rinishlarini kontekstualashtirish juda muhimdir. Dastlabki munozaralar ko'pincha tarixiy, ijtimoiy va institutsional omillar natijasida ikki tomonlama moliyaviy tuzilmalar paydo bo'lgan iqtisodiyotning ilk rivojlanayotgan davriga to'g'ri kelgan. Tadqiqotlar rasmiy tizimlar bilan bir qatorda norasmiy moliyaviy amaliyotlarning davom etishini ta'kidlab, moliyaviy dualizmning ildizlarini chuqur tushunish zarurligini ta'kidlaydi (Ragnar Nurkse, 1950).

Moliyaviy dualizmni tahlil qilish uchun turli nazariy asoslar taklif qilingan. Masalan, Lyuis modeli dualizm iqtisodiy rivojlanishning tabiiy natijasi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi, norasmiy sektor ortiqcha ishchi kuchining rezervuari sifatida ishlaydi. Institutsional moliyaviy dualizm nazariyasi ikki tomonlama moliyaviy tizimlarni shakllantirishda institutlarning rolini ta'kidlab, rasmiy va norasmiy sektorlar institutsional muvaffaqiyatsizliklar yoki bo'shliqlar tufayli birga yashashini ta'kidlaydi (Arthur Lewis, 1954).

Moliyaviy dualizmning davom etishiga ko'plab omillar yordam beradi. Normativ cheklolar, rasmiy moliyaviy xizmatlardan foydalanishning cheklanganligi va madaniy imtiyozlar odatda sabab bo'ladi. Bundan tashqari, daromadlar tengsizligi va beqaror iqtisodiy sharoitlar kabi makroiqtisodiy omillar ikki tomonlama tuzilmani kuchaytirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan dualistik moliyaviy tizimlarning nazariy asoslari ko'pincha iqtisodiy, madaniy va tartibga solish nazariyalaridan kelib chiqadi. Juda ko'plab olimlar o'z ilmiy ishlanmalari orqali ushbu nazariy asoslar, xsusan islom moliyasi va an'anaviy moliya nima uchun va qanday yonmayon ishlashini to'g'ri tushunishga juda salmoqli hissa qo'shishdilar. Ushbu qarashlar moliyaviy dualistik nazariyalarini bozor dinamikasi va samaradorligi bilan bog'liq jihatlarini bir muncha ijobiy ta'sirini ochiqldadi. Bundan farqli o'laroq, madaniy nazariyalar diniy e'tiqodlarning ta'sirini o'rgandi va tartibga solish nazariyalarini ikki tomonlama moliyaviy tizimlarning ishlashini qo'llab-quvvatlovchi huquqiy va institutsional tuzilmalarni joriy etdi (John Gurley and Edward Shaw, 1960).

Shu nuqtayi nazardan dualistik moliya tizimi tamoyillari asosida moliyaviy munosabatlarni tashkil etish va samarali boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini xorijlik yirik iqtisodchi olimlar, (Hala Myintning, 1970) va b. Ushbu shaxslarning har biri iqtisodiyot va dualistik moliya tizimi nazariyalarini rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va ularning ishlari akademik tadqiqotlarga, siyosiy munozaralarga va bizning iqtisodiy va moliyaviy tizimlar haqidagi tushunchamizga ta'sir qilishda davom etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Dualistik moliyaviy tizim tushunchasi va ularning nazariy va amaliy jihatlarini vaqt o'tishi bilan turli iqtisodchilar tomonidan o'rganilgan.

Dualistik moliya tizimi nazariyalarini tadqiq etish jarayonida tadqiqot strategik jihatdan taqqoslash, sintez va tasniflash usullaridan foydalangan. Ushbu analitik vositalar mavjud dualistik asos tamoyillarni shakllantirish va tizimli ravishda tartibga solish bilan bog'liq nozik dinamikani ochish uchun sinchkovlik bilan qo'llanildi. Taqqoslash metodidan foydalanish orqali dualistik moliyaviy tizim mexanizmlarining qarama-qarshi elementlari batafsil yoritildi. Sintez esa turli komponentlarni birlashtirishga imkon berdi va tasniflash asosiy printsiplarning tizimli toifalanishini ta'minladi. Ushbu uslubiy triada mavzuni har tomonlama tushunish uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Shuningdek muallif maqolada dualistik moliya tizimiga bo'lgan qarashlarni yanada mustahkamlash uchun ilmiy adabiyotlarni o'rganish va sohadagi ilmiy o'zgarishlar bilan birgalikda tadqiqotning ishonchliligini oshirish maqsadida tegishli ilmiy risola va ishlanmalarga ham murojaat qilib mavzuni yanada boyitdi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Moliyaviy dualizm tushunchasi XX-asr o'rtalarida birqancha iqtisodchilar tomonidan o'rganilgan va tarqqiy etgan.

Bu ikkilik turli xil moliyaviy tuzilmalarning birgalikda mavjudligini va ularning umumiy iqtisodiy manzaraga ta'sirini ta'kidlaydi. Rasmiy sektor institutsional va tartibga solinadigan moliyaviy

xizmatlarni taqdim etadi, norasmiy sektor esa an'anaviy va ko'pincha kamroq tartibga solinadigan vositalar orqali jismoniy shaxslar va jamoalarga xizmat ko'rsatadi. Moliyaviy dualizmni o'rganish rivojlanayotgan mamlakatlardagi turli moliyaviy tizimlar bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlarni tushunish va hal qilishga intilayotgan siyosatchilar va olimlar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Dualistik moliya tizimi xaqida so'z borar ekan, eng avvalo, Dualizm atamasi qanday paydo bo'lgan, degan haqli savol tug'ilishi tabiiydir.

Dualizm atamasi (lot. dualis — ikki yoqlama) — bir-biri bilan birlashtirib bo'lmaydigan holatlar, tamoyillar, fikrlash tarzi, dunyoqarash, intilish va gnoseologik tamoyillar yonma-yon mavjudligini targ'ib qiluvchi ta'limotdir⁹¹.

Dualizm plyuralizm ko'rinishlaridan biridir. Dualizm terminini nemis faylasufi X. Volf (1679-1754) kiritgan. Dualizm quyidagi juft tushunchalarni ifodalaydi: g'oyalar dunyosi va voqeiy dunyo (Platon), obyekt va subyekt, bilim va e'tiqod, va boshqalar. Dualizm falsafiy, iqtisodiy, diniy, antropologik, etnik, shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Dualizm falsafada dunyoning negizida bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki mustaqil narsa mavjud deb bilishida ko'rinadi.⁹²

Iqtisodiyotda dualizmni namoyon bo'lish jarayoni esa tarixiy, institutsional va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning kombinatsiyasi tufayli boshlandi. Tarixiy jihatdan dualizm ko'pincha mustamlakachilik merosi yoki iqtisodiy jarayonlarning o'zgarishi natijasida paydo bo'ldi. Tarkibiy jihatdan u shahar va qishloq o'rtasidagi yoki iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi farqlar bilan bog'liq ravishda kechdi. Rasmiy va norasmiy moliya sektorlarini shakllantirishda me'yoriy-huquqiy baza va moliyaviy instrumentlardan foydalanish kabi institutsional omillar muhim rol o'ynadi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar, jumladan, daromadlar tengsizligi va madaniy me'yorlar moliyaviy xatti-harakatlarga ta'sir qildi. Ilg'or va rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy tizimlarning murakkabligini o'rganishda iqtisodchilar tomonidan dastlab o'ylab topilgan moliyaviy dualizm kontseptsiyasi bu sohada hal qiluvchi burilish nuqtasi bo'ldi. Ushbu dastlabki kuzatishlar nafaqat moliyaviy tuzilmalarning ko'p qirrali tabiati haqidagi tushunchamizni boyitdi, balki iqtisodiy va moliyaviy nazariyalarning keyingi evolyutsiyasi uchun asosiy katalizator bo'lib xizmat qildi.

1-jadval

Rivojlangan mamlakatlar Iqtisodiyotida moliyaviy dualizm kontseptsiyasining rivojlanish bosqichlari⁹³

Iqtisodchi/olim	Dastlabki ilmiy izlanishlar	Vaqt davri
Ragnar Nurkse	Rivojlanmagan mamlakatlarda dualistik rivojlanish	1950-yil
W. Artur Lyuis	Ikki tomonlama iqtisodiyot modeli va tarkibiy dualizm	1954 yil
Jon Gurli va Edvard Shou	"Moliya nazariyasidagi pul" va moliyaviy tuzilma	1960 yil
Hala Myint	"Dualizm va rivojlanyotgan iqtisodiyotning ichki integratsiyasi"	1964-yil

Moliyaviy dualizm tushunchasi birinchi marta 1950-yillarda taniqli estoniyalik iqtisodchi Ragnar Nurkse dualistik rivojlanish va moliyaviy dualizmning nazariy paradigmalarini ilgari surdi va iqtisodiy o'sish va tarkibiy o'zgarishlar haqidagi qarashlarga sezilarli hissa qo'shdi.

Nurkse o'zining 1953 yilda nashr etilgan "Rivojlanmagan mamlakatlarda kapital shakllanishi muammolari" kitobida rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sish va sanoatlashtirishga erishish yo'lidagi harakatlarida duch keladigan muammolarni o'rganib chiqdi. Uning ta'kidlashicha, bu mamlakatlar tez-tez dualistik iqtisodiy tuzilmani namoyish etadilar, bu ikki xil sektorning yonma-yon mavjudligi bilan tavsiflanadi: zamonaviy, sanoatlashgan sektor va an'anaviy, kam rivojlangan sektor. Nurksening ta'kidlashicha, rivojlanyotgan mamlakatlar iqtisodiyotida bu ikki sektor ko'pincha yonma-yon ishlaydi, lekin texnika-texnologiya, mahsuldorlik va daromad darajasi jihatidan sezilarli farqlar bilan ajralib turadi.

Nurkse taklif etgan moliyaviy dualizm rivojlanishning asosiy nuqtalari:

⁹¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Dualizm>

⁹² <https://uz.wikipedia.org/wiki/Dualizm>

⁹³ Internet ma'nbalari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

An'anaviy sektor:

Bu sektor odatda qishloq xo'jaligi va boshqa an'anaviy faoliyatni o'z ichiga oladi. Past mahsuldorlik, past ish haqi va ko'pincha o'zboshimchalik bilan xarakterlanadi. Zamonaviy texnologiyalar va kapitaldan foydalanish bir muncha cheklangan bo'ladi.

Zamonaviy sektor:

Ushbu sektor zamonaviy texnologiya va usullardan foydalanadigan faoliyat turlarini o'z ichiga oladi. Yuqori mahsuldorlik, yuqori ish haqi va ko'proq kapital talab qiladigan ishlab chiqarish jarayoni xisoblanib, odatda shahar markazlarida joylashgan bo'lib, yaxshi infratuzilmaga ega, texnologik jihatdan ilg'or sanoat va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Nurkse nazariyasiga ko'ra davlat infratuzilma, ta'lim va sanoatlashtirishga sarmoya kiritish kabi dualistik moliyaviy tuzilishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish orqali iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishda faol rol o'ynashi kerak degan g'oya ilgari surilgan.

Nurksening g'oyalari iqtisodiyotni rivojlantirishda bir muncha ta'sirli bo'lib, rivojlantirgan mamlakatlarning iqtisodiy barqarorlikka erishish muammolari va strategiyalari bo'yicha muvaffaqiyatli hissa qo'shdi. Uning faoliyatining ayrim jihatlari tanqid va munozaralarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, dualistik moliyaviy rivojlanish kontsepsiyasi rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy dinamikani tushunish uchun muhim nazariy asos bo'lib qolmoqda.

1954 yilda taniqli iqtisodchi Sir William Artur Lyuis moliyaviy dualizmni kontseptuallashtirishda muhim bosqich bo'lgan "Cheksiz mehnat resurslari bilan iqtisodiy rivojlanish" nomli muhim maqolani nashr etdi.⁹⁴ Ushbu maqola rivojlanayotgan mamlakatlarda ikki xil iqtisodiy sektor: zamonaviy kapitalistik sektor va aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojlarini samarali qondirish, ishchi kuchi samaradorligini optimallashtirish, shu bilan birga, sanoat tarmoqlari uchun muhim xom ashyo manbai bo'lib xizmat qiluvchi qishloq xo'jaligi sektorining birgalikda yashashini tushunishga asos yaratdi. Lyuisning tadqiqotlari ko'pincha rivojlanayotgan iqtisodiyotlarni tavsiflovchi tarkibiy nomutanosibliklarni aniqlashda muhim rol o'ynadi. U qishloq xo'jaligi sektorida mavjud bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini ta'kidlab, "cheksiz ishchi kuchi" tushunchasini kiritdi. Uning tahlillari bu ortiqcha ishchi kuchi urbanizatsiya va sanoatlashtirish orqali zamonaviy sektor tomonidan qanday o'zlashtirilishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Lyuisning maqolasi birinchi navbatda mehnat migratsiyasi va ortiqcha ishchi kuchi taqsimotiga qaratilgan bo'lsada, uning tushunchalari keyingi iqtisodchilar tomonidan moliyaviy dualizmni yanada tadqiq qilish uchun asos yaratdi.

Jon Gurli va Edvard Shouning (1960) nashr etilgan "Moliya nazariyasidagi pul" kitobi moliyaviy iqtisodiyot sohasiga, xususan, ikki tomonlama moliyaviy tizimlar va ularning iqtisodiyot rivojlanishidagi rolini tushunishga sezilarli hissa qo'shdi.

Gurli va Shou mavjud iqtisodiyotdagi ikki xil moliyaviy tizimlar kontsepsiyasini xususan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ikki xil moliyaviy tizimning birgalikda mavjudligini ta'kidladilar.

Birinchi tizim banklar, moliya institutlari va nazorat qiluvchi organlardan tashkil topgan rasmiy yoki uyushgan moliya sektori edi.

Ikkinchisi, nobank vositachilar va an'anaviy kreditlash mexanizmlarini o'z ichiga olgan norasmiy, markazlashtirilmagan moliyaviy mexanizmlarni o'z ichiga olgan sektor edi. Bu sektor ko'pincha tartibga solinmagan va markazlashtirilmagan norasmiy moliya sektori pul qarzdorlari, lombardlar, aylanma jamg'arma va kredit assotsiatsiyalari va jamiyat asosidagi kreditlash tashabbuslari kabi turli tashkilotlardan iborat edi.

Gurli va Shou ushbu ikki tomonlama moliyaviy tizimlarning birgalikda yashashi iqtisodiy rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidladilar. Har ikki sektorning kuchli tomonlarini muvozanatlash inklyuziv o'sishni rag'batlantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.

Aslini olganda, Gurli va Shouning ikki tomonlama moliyaviy tizimlarni o'rganishi iqtisodiyotda rasmiy va norasmiy moliyaviy sektorlarning bir vaqtning o'zida mavjudligi bilan bog'liq murakkab dinamikani tushunishimizni sezilarli darajada boyitdi. Ular ushbu sektorlar o'rtasidagi nozik o'zaro ta'sirlarni o'rganib chiqdi va har birining moliyaviy landshaftga ta'sir qiladigan o'ziga xos xususiyatlari, rollari va ta'sirini yoritib berdi. Gurli va Shou ushbu ikkilikka xos bo'lgan murakkabliklarni tan olgan holda, moliyaviy tuzilmalarni yanada murakkabroq tushunish uchun poydevor qo'yidilar, bu esa iqtisodiy rivojlanish sohasidagi keyingi tadqiqotlar va siyosiy mulohazaga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu kontsepsiya moliyaviy inklyuzivlik, me'yoriy-huquqiy bazalar va turli iqtisodiy kontekstlarda moliyaviy tizimlarni loyihalash bo'yicha keyingi muvaffaqiyatga ta'sir ko'rsatdi.

⁹⁴ <https://www.jstor.org/>

Ko'rib chiqilayotgan kontseptual evolyutsiyaning aniq traektoriyasi rivojlanishda davom etdi, jumladan London Universiteti professori Hala Myint (1964) kabi yirik iqtisodchi olimlar tomonidan moliyaviy dualizmning rivojlanish strategiyasi va uning ustuvor yo'nalishlarini shakllantirish va amalga oshirish uchun jiddiy ilmiy tekshiruvlar amalga oshirildi.

Hala Myintning 1964 yilda nashr etilgan "Dualizm va rivojlanyotgan iqtisodiyotning ichki integratsiyasi" nomli asarida moliyaviy dualizmning iqtisodiyotda ikki yoki undan ortiq moliya sektorlari mavjudligiga va bu sektorlar bir-biridan mustaqil ravishda ishlaydigan moliyaviy tizim modeliga ishora qiladi. Ushbu tizimlar "zamonaviy" sektor va "an'anaviy" sektorning birgalikda yashashi bilan tavsiflanishi mumkin.⁹⁵ Bu hodisa, ayniqsa, rivojlanyotgan iqtisodiyotda yaqqol namoyon bo'ladi.

❖ Zamonaviy sektor yuqori darajada ixtisoslashgan, kapital talab qiluvchi texnologiyalardan foydalanadigan va birja iqtisodiyotiga integratsiyalashgan yirik korxonalar bilan tavsiflanadi.

❖ Bundan farqli o'laroq, an'anaviy sektor kam ixtisoslashgan iqtisodiy bo'linmalarni, masalan, dehqon xo'jaligi va hunarmandchilik kabi mehnat talab qiladigan faoliyat bilan shug'ullanadigan fermerlarni o'z ichiga oladi.

Farqlar mehnat amaliyotiga ham taalluqlidir, zamonaviy sektorda marjinal unumdorlikka asoslangan muntazam ish haqi mehnati qo'llaniladi, an'anaviy sektor esa o'rtacha mahsuldorlikka asoslangan ish haqi bilan oilaviy mehnatga tayanadi.

Shuningdek ushbu qarashda moliyaviy farqlar ham paydo bo'ladi, chunki yirik zamonaviy korxonalar past foiz stavkalari bilan uyushgan kapital bozorlariga kirish imkoniga ega, kichik an'anaviy birliklar esa yuqori foiz stavkalari bo'lgan uyushmagan bozorlarga murojaat qilishadi. Bu qarama-qarshiliklar dualizmning turli versiyalarini keltirib chiqaradi, masalan, mehnat bozoridagi nomutanosibliklarga e'tibor qaratuvchi "ikkilamchi iqtisodiyot modeli" va ikki sektor o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarning sezilarli farqni ta'kidlaydigan "moliyaviy dualizm".

Professor Hala Myint tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy dualizm genezisi keyinchalik boshqa iqtisodchi olimlar tomonidan xam bir muncha o'rganilib iqtisod sohasida keng qamrovli tadqiqot va tahlil predmeti o'laroq maydonga chiqdi.

1970-yilga kelib Islom moliyasi islom tamoyillariga mos keladigan muqobil moliyaviy tizimni taqdim etish orqali moliyaviy dualizm kontseptsiyasiga qo'shildi.

2-jadval

Islom moliyasi kontseptsiyasining rivojlanish bosqichlari⁹⁶

Davr	Islom dualistik moliyasining asosiy o'zgarishlari
1970-1975 yillar	- Islomiy banklarini tashkil etilishi va islom moliyasini rasmiylashtirish.
1975-1980 yillar	- Shariatga muvofiq moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish bo'yicha dastlabki harakatlar.
1980-1985 yillar	- Islom moliya sanoatida sezilarli o'sish.
1985-1990 yillar	- Shariatga mos keladigan turli xil moliyaviy vositalarning paydo bo'lishi.
1990-1995 yillar	- Islomiy va an'anaviy moliyaviy tizimlarning birgalikda mavjudligi.
1995-2000 yillar	- Islomiy moliya modellarini takomillashtirish bo'yicha davom etayotgan sa'y-harakatlar.
2000-2005 yillar	- an'anaviy tizimlar bilan bir qatorda islom banki va moliyasini rivojlantirish.
2005-2010 yillar	- Islom kapital bozorlari va investitsiya mahsulotlarining o'sishi.
2010-2015 yillar	- Islom moliyasining me'yoriy-huquqiy asoslarini yaratish va takomillashtirish.
2015-2023 yillar	- Islom tamoyillariga mos keladigan doimiy izlanishlar va innovatsiyalar.

⁹⁵ <https://www.velocenet.com/finance/what-is-financial-dualism/>

⁹⁶ Internet ma'nbalari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Ushbu jadvalda ko'rish mumkinki dastlabki moliyaviy dualistik qarashlarga asos solingan vaqtda ya'ni 1950 va 1960 yillarda iqtisodiy amaliyotlarning islom tamoyillari bilan uyg'unligi haqidagi dastlabki munozaralar bilan islom iqtisodiy tafakkuri shakllana boshladi.

1970-yillarda islom moliyasining rasmiylashtirilishi bilan sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. 1975-yilda Islom taraqqiyot bankining tashkil etilishi islom tamoyillariga amal qiluvchi moliya institutlarini yaratish niyatidan darak beruvchi muhim voqea bo'ldi.

Bu davrda turli mamlakatlar, jumladan, Malayziya islom bankini joriy qildi. 1975 yilda Dubay Islom bankining va 1979 yilda Bahrayn Islom bankining tashkil etilishi islom moliyasining institutsionlashuviga yordam berdi.

Mudaraba va mushoraka kabi shariatga mos moliyaviy vositalarni ishlab chiqish odatiy moliyaviy mahsulotlarga muqobil variantlarni taqdim etishda katta qiziqish uyg'otdi.

1990-yillarga kelib nafaqat islom olamida balki undan tashqarida xam islom banklari va moliya institutlarining tashkil etilishi bilan islom moliyasining globallashtirishiga erishildi.

Islom kapital bozorlari va vositalari, jumladan, sukuk (islom obligatsiyalari) islomiy moliyalashtirish uchun yangi yo'llarni taklif qilib, bir muncha mashhurlikka erishildi.

Islom moliyasi moliyaviy dualizmning keng doirasiga integratsiyalashuvi ayrim iqtisodiy sektorlarda an'anaviy va islomiy moliyaviy tizimlarning birgalikda mavjudligini aks ettirdi, bu esa shaxslarga o'z imtiyozlari va e'tiqodlaridan kelib chiqqan holda moliyaviy tizimlarni tanlash imkoniyatini berdi.

Islom moliyasi moliyaviy dualizmning o'ziga xos shakli bo'lib, unda an'anaviy moliya bilan bir qatorda muqobil moliyaviy tizim ham ishlaydi. Islomiy moliya tamoyillari shariat qonunlariga asoslangan bo'lib, u foiz (riba) va spekulativ operatsiyalar (maysir) kabi ba'zi moliyaviy faoliyatlarni taqiqlaydi. Buning o'rniga, islomiy moliya axloqiy va adolatli moliyaviy bitimlarni qo'llab-quvvatlaydi va u islomning risklarni taqsimlash, foyda va zararni taqsimlash va aktivlar bilan ta'minlangan moliyalashtirish tamoyillariga mos tarzda ishlab chiqilgan.

Moliyaviy dualizm g'oyasi nuqtai nazaridan shuni e'tirof etish kerakki, islom va an'anaviy moliyaviy tizimlarning birgalikda yashashi ko'pincha muayyan mamlakatlarning iqtisodiy va tartibga soluvchi landshafti tufayli yuzaga keladi.

Xulosa va takliflar.

Dualistik moliyaviy tizim ikkita parallel moliyaviy sektor mavjud bo'lgan moliyaviy tizimni anglatadi, biri rasmiy va ikkinchisi norasmiy.

Rasmiy moliya sektori banklar, moliya institutlari va boshqa rasmiy moliyaviy vositachilardan, norasmiy moliya sektori esa bankdan tashqari moliya institutlaridan, masalan, kreditorlar, lombardlar va norasmiy jamg'arma guruhlaridan iborat.

Dualistik moliyaviy tizimni tahlil qilish uchun turli xil nazariy yondashuvlar- ni ko'rib chiqdik, jumladan:

Modernizatsiya nazariyasi: Bu nazariya dualistik moliyaviy tizim iqtisodiy rivojlanish jarayonida o'tish bosqichi ekanligini ta'kidlaydi. Iqtisodiyot rivojlanishi bilan rasmiy moliya sektori kengayishi, norasmiy moliya sektori esa qisqarishi mumkin.

Strukturizm: Bu nazariya dualistik moliyaviy tizim iqtisodiyotdagi tarkibiy nomutanosibliklarning natijasi ekanligini ta'kidlaydi. Strukturistlar rasmiy moliya sektori zamonaviy sektor ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, norasmiy moliya sektori esa an'anaviy sektor ehtiyojlarini qondiradi, deb ta'kidlaydilar.

Siyosiy iqtisodga yondashuv: Bu yondashuv dualistik moliyaviy tizimni mamlakat siyosiy iqtisodining mahsuli sifatida ko'rib chiqadi. Rasmiy moliya sektori kuchli elita manfaatlari ta'sirida, norasmiy moliya sektori esa kambag'al va marginal qatlamlarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ko'riladi.

Institutsional yondashuv: Bu yondashuv dualistik moliyaviy tizimni shakllantirishda institutsional omillarning rolini ta'kidlaydi. Unda huquqiy asoslar va boshqaruv tuzilmalari kabi rasmiy va norasmiy institutlardagi farqlar dualistik moliya tizimining mavjudligiga yordam beradi, deb ta'kidlaydi.

Xulq-atvor yondashuvi: Bu yondashuv dualistik moliyaviy tizimda inson xatti-harakatlarining rolini ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, madaniy va ijtimoiy omillar ham rasmiy, ham norasmiy moliyaviy sektordagi shaxslar va guruhlarining xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.

Umuman olganda, ushbu nazariy yondashuvlar dualistik moliyaviy tizim haqida turli tushunchalarni taklif qiladi va rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy tizimlarning murakkab tabiatini tushunishga yordam beradi.

Institutsional nazariyaga ko'ra, ikki tomonlama moliyaviy tizimda rasmiy va norasmiy moliya institutlarining birgalikda yashashini ushbu institutlar faoliyat yuritadigan turli institutsional muhit bilan izohlash mumkin. Rasmiy moliya institutlari ko'proq rasmiy tartibga solish va nazoratga bo'ysunadi, bu ularni yanada samarali va barqaror, lekin ayni paytda qattiqroq va mahalliy sharoitlarga kamroq javob berishi mumkin. Boshqa tomondan, norasmiy moliya institutlari odatda ko'proq moslashuvchan va mahalliy sharoitga moslashadi, lekin rasmiy institutlar uchun mavjud bo'lgan huquqiy himoya va moliyaviy resurslarga ega bo'lmasligi mumkin.

Umuman olganda, institutsional nazariya dualistik moliyaviy tizimda moliyaviy institutlarning xatti-harakatlarini shakllantiradigan rasmiy va norasmiy qoidalarni tushunish muhimligini ta'kidlaydi. Siyosatchilar va tadqiqotchilar siyosat va aralashuvlarni loyihalash uchun ushbu asosdan foydalanishlari mumkin

Dualistik moliya tizimini islom moliyasi va an'anaviy moliya ob'ekti orqali ham tahlil qilish mumkin. Islomiy moliya shariat qonunlari tamoyillariga asoslanadi va axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatli investitsiya amaliyotiga urg'u beradi. Boshqa tomondan, an'anaviy moliya an'anaviy moliyaviy amaliyotlarga asoslanadi va investitsiya qarorlariga diniy yoki axloqiy nuqtai nazarlarni kiritmaydi.

Islomiy moliya va an'anaviy moliya kontekstida dualistik moliyaviy tizimni tushunishning bir usuli bu ikki tizimning bir iqtisodiyot doirasida qanday birga yashashini ko'rib chiqishdir. Ko'pgina mamlakatlarda islomiy va an'anaviy moliyaviy mahsulotlarni taklif qiluvchi rasmiy moliyaviy institutlar, shuningdek, ko'pincha jamoat va diniy tarmoqlarga asoslangan norasmiy moliyaviy institutlar mavjud.

Islom moliyasi va an'anaviy moliya o'rtasidagi asosiy farqlardan biri bu ularning foizlarni boshqarish usulidir. Islomiy moliya kreditlar bo'yicha foizlar undirishni taqiqlaydi, an'anaviy moliya esa foizlarni undirishga imkon beradi. Bu ikki tizim o'rtasida turli investitsiya qarorlari va moliyalashtirish tuzilmalariga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

Arthur Lewis W. (1954): Dual economy model and structural dualism

John Gurley and Edward Shaw - (1960): Book "Money in a Theory of Finance" and financial structure

Myint H. (1964): Organizational Dualism and Economic Development

Ragnar Nurkse (1950): Dualistic development in underdeveloped countries

Xabibullayev D.R. O'zbekistonda dualistik moliya tizimini shakllantirishda islom moliyaviy munosabatlarining ahamiyati. "Moliya bozorini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari" mavzusidagi II respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to'plami 2023-yil 5-aprel 412 b